

בין שמיטת כספים ושמיטת קרקעות

שיטת הנצי"ב

מים ראשונים: עיקר דברינו בדף זה היא הקריאה שקורא הנצי"ב (ר' [נפתלי צבי יהודה ברלין](#), 1816-1893, ליטא, ראש ישיבת וולוז'ין) את הפסוקים שלהלן ולא דיון כללי בקשר שבין שמיטת כספים וקרקעות. מלבד עצם תוכנה המיוחד של קריאה זו, יש בה גם המחשה ודוגמה כיצד גם אחרי חז"ל ופרשני המקרא, שערי הבנת המקרא לעולם לא ננעלו. למבקשים להגיע ישר אל הנקודה, ניתן לדלג מהקבוצה הראשונה של פסוקי המקרא, היישר אל פירוש הנצי"ב. למבקשים להעמיק, הבאנו מקצת מדברי חז"ל ופרשני המקרא שלאורם אפשר להתרשם עוד יותר מחדשנות פירושו של הנצי"ב.

דברים פרשת ראה, פרק טו פסוקים א-ד – המצווה והברכה

פסוק א: מִקֶּץ שְׁבַע־שָׁנִים תַּעֲשֶׂה שְׁמִטָּה:

פסוק ב: וְזֶה דְבַר הַשְּׁמִטָּה שְׁמוּט כְּלִבְעַל מִשֶּׁה יָדוּ אֲשֶׁר יִשָּׂה בְרַעְהוּ לֹא יִגַּשׁ אֶת־רַעְהוּ וְאֶת־אֲחִיו כִּי־קָרָא שְׁמִטָּה לְה':

פסוק ג: אֶת־הַנֶּכְרִי תִגַּשׁ וְאֲשֶׁר יִהְיֶה לְךָ אֶת־אֲחִיךָ תִשְׁמַט יָדְךָ:

פסוק ד: אֶפֶס כִּי לֹא יִהְיֶה־כֶּדֶד אֲבִיוֹן כִּי־בָרַךְ יְבָרְכֶךָ ה' בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נֹתַרְךָ נַחְלָה לְרִשְׁתָּהּ:¹

רשב"ם דברים פרק טו פסוק ב – כי קרא שמיטה לה'

כי קרא שמיטה לה' - כלומר כי הגיע זמן שמיטה, כמו מקראי קדש, קרא עלי מועד, קראו צום, כולם לשון זמן.²

דברים פרשת ראה פרק טו פסוקים ז-יא – הבעיה במציאות

כי יִהְיֶה בְךָ אֲבִיוֹן מֵאֶחָד אֲחִיךָ בְּאֶחָד שְׁעָרֶיךָ בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לֹא תֵאמָר אֶת לְבָבְךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת יָדְךָ מֵאֲחִיךָ הָאֲבִיוֹן: כי פתח תפתח את ידך לו והעבט תעביטנו די מחסרו אשר יחסר לו: השמר לך פן יִהְיֶה דְבַר עִם לְבָבְךָ בְּלַעַל לֵאמֹר קָרְבָה שְׁנַת הַשְּׁבַע שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה וְרַעַה עֵינֶיךָ בְּאֲחִיךָ הָאֲבִיוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ וְקָרָא עָלֶיךָ אֵל ה' וְהִיָּה בְךָ חֲטָא: נתון תתן לו ולא ירע לְבָבְךָ בְּתַתָּךְ לוֹ כִּי בְגִלְל הַדְּבַר הַזֶּה יְבָרְכֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֶׂיךָ וּבְכָל מַשְׁלַח יָדְךָ: כי לא יִחַדֵּל אֲבִיוֹן מִקְרָב הָאֶרֶץ עַל כֵּן אֲנֹכִי מִצְוָךָ לֵאמֹר פֶּתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לְאֲחִיךָ לַעֲנִיךָ וְלֹאֲבִינְךָ בְּאֶרֶץ:³

מסכת גיטין דף לו עמוד א – תקנת פרוזבול נסמכת על ביטול שמיטת קרקעות

¹ והמשך הבטחת הטובה בפסוקים ה-ו שם: "רק אם שמוע תשמע בקול ה' אלהיך לשמר לעשות את כל המצווה הזאת אשר אנכי מצוה היום: כי ה' אלהיך בְּרַכְךָ כְּאֲשֶׁר דָּבַר לְךָ וְהִעֲבַטְתָּ גוֹיִם רַבִּים וְאֶתָּה לֹא תִעָבֵט וּמִשְׁלַת גְּוִיִּם רַבִּים וּבָדָד לֹא יִמְשָׁלְךָ".

² פסוקי התורה הנ"ל מציגים מספר קשיים לפרשני המקרא, כגון: מהו "מקץ" שבפסוק א: התחלת השנה או סיומה, מה פשר כפילות החצי השני של פסוק ג עם החלק הראשון של פסוק ב, מיהו האביון שעליו מדובר בפסוק ד ועוד. רשב"ם מתעכב על הקושי במילים: "כי קרא שמיטה לה'" ועל החזרה הפנימית על שמיטה בתוך פסוק ב: מיהו הקורא, למה צריך לקרוא ועל איזו שמיטה מדובר? בדומה לו גם פירוש אבן עזרא שם. חז"ל רואים במילים אלו כפילות שיש לדרוש ממנה שמיטת כספים נוהגת גם בחוץ לארץ. ראו ספרי דברים פרשת ראה פסקא קיב: "כי קרא שמטה לה', בין בארץ בין בחוצה לארץ". וכן הוא בגמרא קידושין לח ע"ב. אבל רשב"ם, כפשוטן המקרא מתעכב על נושא הקריאה ומסביר שהקריאה היא הגעת הזמן כמו "מקראי קודש" – זמני קודש, מועדי קודש. וכן מבאר גם חזקוני. ראו גם פירוש רמב"ן שמסביר שמטרת הקריאה היא לומר שגם בשמיטת כספים יש קדושה, בדומה לשביטת שבת בראשית ובדומה לשמיטת קרקעות, וגם היא "לה'", "ואלה דבריו: "הוסיף לבאר כי היא שמיטה לה' גם בהשמט כספים. וזה טעם כי קרא שמיטה לה' - שהיא שבת לה' וכל המעשים ישובות".

³ לאחר הבטחת התורה בפסוקים א-ד שאם תקוים מצוות שמיטת כספים בוא תבוא הברכה, ככתוב: "אֶפֶס כִּי לֹא יִהְיֶה בְךָ אֲבִיוֹן כִּי בָרַךְ יְבָרְכֶךָ ה' בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ נַחְלָה לְרִשְׁתָּהּ", באים פסוקים ז-יא שמשקפים את ההכרה שמציאות החיים עשויה להיות שונה (בעוונותינו הרבים), ככתוב: "כִּי יִהְיֶה בְךָ אֲבִיוֹן מֵאֶחָד אֲחִיךָ בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר יָשָׁבְתָּ בְּאֶרֶץ וְכוּ' " (מה שאגב נותן תשובה פשוטה לסתירה לכאורה בין הפסוק: "אֶפֶס כִּי לֹא יִהְיֶה בְךָ אֲבִיוֹן" המשרטט אידיאל, והפסוק: "כִּי לֹא יִחַדֵּל אֲבִיוֹן מִקְרָב הָאֶרֶץ" המתאר את המציאות וכפי שאכן נדרש בספרי דברים פרשת ראה פסקא קיח: "בזמן שאתם עושים רצונו של מקום ... וכשאינ אתם עושים רצונו של מקום". ואגב, אליבא דשיטת שמואל לא יחדל אביון מקרב הארץ גם בימות המשיח, ראו ברכות לד ע"ב, שבת סג ע"א, שבת קנא ע"ב). במציאות כזו ולנוכח דין שמיטת כספים, עשויים בני אדם להימנע ממתן הלוואות, בפרט בשנים הקרובות לשנת השמיטה (מחזור של שבע שנים הוא קצר בכל מקרה). הפתרון שהתורה נותנת הוא בכל זאת לדבוק במצווה: "לֹא תֵאמָר אֶת לְבָבְךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת יָדְךָ מֵאֲחִיךָ הָאֲבִיוֹן", "פֶּתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לְאֲחִיךָ לַעֲנִיךָ וְלֹאֲבִינְךָ בְּאֶרֶץ", והברכה בוא תבוא.

תנן התם: פרוסבול אינו משמט, זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן, שראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה ועברו על מה שכתוב בתורה: "הישמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וגו'" (דברים טו ט), עמד והתקין פרוסבול...⁴

ומי איכא מידי, דמדאורייתא משמטא שביעית, והתקין הלל דלא משמטא? אמר אביי: בשביעית בזמן הזה, ורבי היא; דתניא, רבי אומר: וזה דבר השמיטה שמוט - בשתי שמיטות הכתוב מדבר, אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים, בזמן שאתה משמט קרקע - אתה משמט כספים, בזמן שאי אתה משמט קרקע - אי אתה משמט כספים. ותקינן רבנן דתשמט זכר לשביעית.⁵ ראה הלל שנמנעו העם מלהלוות זה את זה, עמד והתקין פרוסבול.⁶

פירוש הנצי"ב לפסוקים א-ד בפרק טו – שתי שמיטות כספים

"אשר ישה ברעהו וכו'" – מדבר בלשון נסתר ואח"כ חזר הכתוב: "את הנכרי תגוש ואשר יהיה לך את אחיך וכו'" – בלשון נוכח וגם כפל לשון.⁷

אבל העניין דיש שני אופני הלוואות: אחד, בשעה שישבו ישראל בשלוותם על הארץ וכל עסק האדם היה זריעת השדה ועבודתה; וכשאינו לו במה לזרוע, הרי זה לווה תבואה לזריעה ובתבואות הוא משלם. ואם הגיע שביעית ועדיין לא שילם, על זה הזהירה התורה על בית דין: "שמוט כל בעל משה ידו וכו'" – בית דין יעשו שמיטה, היינו שישמיטו את בעל בעמיו שהוא משה לרעהו בכוחו, אזי ישמיטו את ידו: "לא יגוש וכו'" ... ומפרש הטעם: "כי קרא שמיטה לה" – זה הלשון: "שמיטה לה", לא שייך אלא בשביתת הארץ. והוא טעם על שמוזהרים בית דין להשגיח שלא יגוש משום שהגיע שביעית ואינו עובד את השדה. וכאשר יגוש אותו, יהי מוכרח למכור את השדה ...

"את הנכרי תיגוש" – בכאן מיירי בהלוואה באופן שני, היינו בעסק מסחור. ומזהיר המקרא את המלוה, דאת הנכרי תיגוש, ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך, אע"ג שאינו נוגע לשמיטת הארץ, דומיא דנכרי שאינו שובת בשביעית. מכל מקום: תשמט ידך... אך יש נפקא מיניה: "אפס כי לא יהיה בך אביון", לא יגרום השמטת הכספים שתהיה אביון, שהרי המלווה על מסחור, אם לא ישיב חובו, נעשה המלווה אביון. ואם כן יש לעשות תקנה לזה והיינו תקנת פרוסבול, או למסור לבית דין. ואם כן, אין בית הדין רואים להשמיט. אדרבא, בית דין נכנסים בעובי הקורה שלא ישמיט ויהיה אביון.

הסבר לדברי הנצי"ב

הנצי"ב קובע, בניגוד לחז"ל ולכל פרשני המקרא, שהקטע: "קרא שמיטה לה" מדבר בשמיטה קרקע ולא בשמיטת כספים. וזה פשר הכפילות או החזרה הפנימית בתוך פסוק ב'. החקלאי קרא שמיטת קרקעות לה' ולפיכך, בעל ההון שהלווה לו, ישמוט את חובו. הלוואות לחקלאים הן בד"כ שנתיות וכנגד יבול אותה שנה,

⁴ זו המציאות החברתית-כלכלית בה נתקל הלל. הברכה לא תמיד התקיימה, אבל "דבר בליעל" ואי קיום "פתח תפתח את ידך" לאחייך האביון, אכן אירעו. ובאמת, האם מחויב אדם להלוות לאדם אחר כאשר יש רגליים לדבר שאין ביכולתו לשלם ושנת השמיטה בפתח? ומה אם המלווה יתרושש ויפול הוא עצמו לנטל על הציבור? האם לא גלשנו למצוות צדקה?

⁵ בהמשך שואלת הגמרא שם כיצד יכולים חכמים לגזור שמיטת כספים מדבריהם אם מדין תורה בטלה המצווה? והתשובה היא שיש בידי חכמים כח לתקן תקנות שהם בגדר: "שב ואל תעשה", היינו, הימנעות מלעשות מעשה – הימנעות מגביית החוב. מעין: "הפקר בית דין – הפקר". אך כפי שהסביר רמב"ן לעיל, שמיטת כספים איננה רק עניין של דיני ממונות, יש בה גם צד רוחני-דתי: "שמיטה לה" – בה כל המעשים ישובתו.

⁶ תורף הסוגיה הוא שתקנת הלל, פרוסבול, המעקרת את דין שמיטת כספים, באה בזמן שמהתורה אין דין שמיטת כספים והיא נוהגת רק מדברי חכמים (ראו הערה קודמת). לפיכך, יש לה תוקף, בבחינת: "הם אמרו והם אמרו". ומדוע באמת שמיטת כספים היא מדרבנן ולא מהתורה? התשובה: כי שמיטת קרקעות היא מדרבנן, לשיתת רבי לפחות, ושמיטת כספים מוקשת לשמיטת קרקעות: "בזמן שאתה משמט קרקע - אתה משמט כספים, בזמן שאי אתה משמט קרקע - אי אתה משמט כספים". ומדוע שמיטת קרקעות היא מדרבנן? משום שהיא קשורה ביובל, ויובל בטל כבר מימי גלות בני גד ובני ראובן ומשנתערבבו השבטים (ספרא ב ב, ערכין לב ע"ב). ראו רש"י בסוגיה שם. וכל זה נלמד מכפילות השורש שמ"ט בפסוק שלנו: "וזה דבר השמיטה שמוט וכו'". הרי לנו הקשר בין שמיטת כספים ושמיטת קרקעות בסוגיית הגמרא. האבסורד בימינו הוא, ששמיטת כספים שתוקפה רחב ומקיף יותר ונוהגת בעיקרון בכל מקום, גם בחוץ לארץ, לא קיימת למעשה. מלבד איזה נייר שתלוי בסניפי בנקים מסוימים ומיעוט אנשים שטורחים להביא שטרותיהם לבית דין ולקיים פרוסבול הלכה למעשה. אך שמיטת קרקעות, שהיא הבסיס להיתר הפרוסבול ואי קיום שמיטת כספים בפועל, קיימת גם קיימת בדקדוקי דקדוקים וחומרי חומרות ומערכי כשרות ועסקים מסועפים. ומצווה חברתית ברורה שעיקרה בין אדם לחבירו ובין הפרט לחברה בכללותה, הפכה שמיטת קרקעות בימינו לעוד סעיף בדיני כשרות המטבח ואיסורי אכילה. ממסכת זרעים ונזיקין למאכלות אסורים.

⁷ ממצווה שהיא בינך ובין עצמך, למצווה בה אתה מביט בעיני רעך. מכאן אולי כבר תשובה חלקית לכפילות עליה הצבענו בהערה 2 לעיל.

ולפיכך שמיטת כספים בשביעית זו משלימה את שמיטת הקרקע. החקלאי שמט את הקרקע, וכנגדו שומא בעל הממון את ההלוואה. מה שאין כן, לגבי הלוואות לצרכי מסחר, תעשייה ועסקים אחרים. עפ"י פירוש הנצי"ב, פסוקים א-ב בפרק טו הם חטיבה אחת ופסוקים ג-ד חטיבה אחרת ויש שתי שמיטות כספים שונות:

1. שמיטת כספים לחקלאים, לאלה שמקיימים שמיטת קרקעות – פסוק ב.
2. שמיטת כספים לעסקים (מסחר כלשונו) – פסוקים ג-ד.⁸

תקנת פרוזבול נתקנה רק לגבי מס' 2 במטרה להגן על המלווה שלא יפסיד את רכושו. כי למה שהלווה למטרות עסקיות כלליות יתעשר ע"ח המלווה? קיימת אמנם שמיטת כספים כלל-כלכלית ולוואי שנזכה גם לה, אבל יש לה פסוק מגביל: "אפס כי לא יהיה בך אביון" ואין סיבה שהמלווה יהפוך בעצמו לעני כפי שכבר הערנו. ומשלא זכו למצב אידילי זה, בא הלל ותיקן פרוזבול.¹⁰

לגבי שמיטה מסוג מס' 1 – אין פרוזבול! לא על סוג זה של שמיטה התקין הלל את תקנת הפרוזבול!¹¹ החקלאי משמט את הקרקע ולפיכך מוותרים לו על חובותיו והלוואות שלקח ולא יועיל גם אם המלווה ימסור שטרותיו לבית דין, כי אדרבא, בית הדין מצווה לסייע לחקלאי: "כי קרא שמיטה לה".¹²

שבת שלום מחלקי המים

מים אחרונים 1: נראה שבפירוש זה השתרבבה אהבתו הגדולה של הנצי"ב לארץ ישראל ולחידוש יישובה. אפשר שבדברים אלה יש ניסיון לפתור את בעיית השמיטה החקלאית בימינו, כאשר רק סקטור אחד של הכלכלה, סקטור שהולך ונחלש ומצטמצם וסובל מרווחיות נמוכה ומתחרות של יבוא חקלאי, רק הוא נדרש לקיים את אידיאל השמיטה. בראייה כלכלית רחבה, תחת שלטון של מדינה יהודית, ועם מערכת בנקאות מפותחת שהיא ברובה חברות ציבוריות (שנתונות גם לפיקוח הממשלה ומצפות שהיא תסייע להם בעתות משבר) אפשר לחשוב על שמיטה ממלכתית ראויה. הסקטור החקלאי יקיים את שמיטת הקרקעות שתלווה בשמיטת כספים מיוחדת עבורו (כרעיון הבסיסי של הנצי"ב), כאשר הכלכלה הכללית תומכת בו. באופן זה יקיימו כולם מעין שמיטת כספים וישתתפו כולם, מי במישרין ומי בעקיפין, בקיום הפסוק: "כי קרא שמיטה לה".

מים אחרונים 2: יש דעות ששמיטה בימינו היא מדאורייתא ולא מדרבנן. לשיטה זו יש לשאול: אז מה הבסיס להיתר הפרוזבול? נשאר שאלה זו ורבות אחרות לבעלי תריסין העוסקים בהלכה.

⁸ ובאשר לפסוקים ז-יא שהבאנו לעיל, נראה שהנצי"ב ממקד אותם על דין עניות וצדקה בכלל, ובכל מקרה לא על שמיטת קרקעות. ראו פירושו לפסוקים אלה.

⁹ רעיון שמיטת הכספים הכללית היא אולי הרצון לתקן פערי עושר ועוני כלליים.

¹⁰ ולא (רק) מהסיבה שהגמרא מציינת: "שראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה ועברו על מה שכתוב בתורה: הישמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וגו'", אלא בשל הפסוק "אפס כי לא יהיה בך אביון" (היינו בלי להזדקק לפסוקים ז-יא, ראו הערה קודמת). וזה עצמו גם חידוש גדול של הנצי"ב שמן הסתם נובע מראייה כלכלית מודרנית (האם נימוק מסוג זה יכול גם לשמש לנושא היתר הרבית?) ורצונו לחזק את הקשר בין שמיטת קרקע ושמיטת כספים.

¹¹ הוא הלל שרצה גם להרחיב את היתר המקומות שלא נוהג בהם שביעית כמו בית שאן (חולין ו ע"ב). האם יש קשר בין שני אלה? ונראה גם שמרגע שהותקן פרוזבול במסחר ובכלכלה הכללית (תעשייה, שירותים וכו'), סייע הדבר גם לחקלאים משום שהמלווים שהיו כעת בטוחים יותר, יכלו לספוג הפסדים בקטע החקלאי ואולי גם החשבון שלהם היה רב-שנתי: שש שנים הלוואה כנגד יבול אותה שנה ובשביעית, הלוואה ואכילה מהיבול ביחד עם כולם.